

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך לג, תשמ"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשוננו לעם

קונטרסים עממיים לענייני לשון

בעריכת ע' איתן ומ' מדין

מחזור לג, קונטרס ו-ז (שכו-שכו) אדר-ניסן ה'תשמ"ב

ניסן קרגרין

בירורי לשון

קובץ ב

הוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית
ירושלים

בהתקנת הקונטרס לדפוס
סייעה
נורית רייך

נטדר וגדפס בדפוס רפאל חיים הכהן בע"מ
מִצְבוּ בְּנֵי מִשְׁהָה ז"ל

יא. בעלי חיים, בעל חי

הטעות היא אחד הגורמים המרכזיים לשינויים ולהתפתחות בלשון בכלל, ובייחוד בלשוננו העברית במשך חייה הארוכים, פפי שהראה פרופ' נ"ה טורסיני (פיטויים שנולדו מתוך טעות, הלשון והספר, כרך הלשון, ע' 337 ואילך). הגלות הפסיקה את ההתפתחות הטבעית של הלשון העברית, דברי התורה הנביאים נעשו נושא של לימוד קלאסי בבתי המדרשות של תקופת בית שני על רקע לשוני שונה ומתוך חיים תרבותיים מחודשים אחרים. רבים הם הפיטויים וצורת הלשון הקלאסיים המקראיים, שאע"פ שתוכנם הובן פראוי, נחלם מן המדברים והלומדים מוכנס האטימולוגי והלקסיקאלי המקורי, וקיבלו משמעות אחרת מאשר בקדמתם. דוגמה מאלפת מביא טורסיני בראשית מאמרו הנ"ל: "שלוש רגלים, כלומר שלוש פעמים, תחוג לי בשנה, אמרה תורה; אך השומע משפט זה מבין אותו כאלו נאמר 'ג' חגים תחוג לי בשנה', ומתוך טעות ההבנה שבדברי חוק זה קיפלה המלה רגל הוראה חדשה, והיא: אחד מג' החגים, פסח, שבועות, סוכות, שבהם היו ישראל עולים לרגל". טעויות הבנה פאלו אירעו, במידה פחותה יותר, גם ללשון חכמים במשך נדודי הגולה. בפרק הקודם (י. פי שניים)¹ הבאנו דוגמה מן המקרא לתחום זה של שינוי לשון.

דוגמה אחרת בתחום גלגול ההוראה שאביא כאן מראה לנו תהליך שונה במקצת: שינוי צורה המביא לידי שינוי הצד התחפירי, מבלי לשנות את התוכן הלקסיקאלי.

התלמוד משתמש במקומות רבים בצירוף בעלי חיים

1. קובץ א. "לשוננו לעם" שיט-שכ, עמ' 305.

בריבוי. ונדמה, שלשון יחיד מזה אינו בנמצא שם. בספרות ימי הביניים מוצאים אנו כאן וכאן את היחיד בעל חיים, כגון: זה הבעל חיים לא ישלם לו מזונו (רלב"ג, איוב לט, בביאור המענה לפסוק ו, מקראות גדולות באזיליאה, שנת שע"ח-שע"ט), ועוד. ברם עפ"ר גורו את היחיד בדרך אחרת ואמרו בעל חי: כמו שבכל איש ואיש יש בו אברים רבים מתחלפים כולם מצטרכים לקיום הבעל חי (ספר העיקרים לר' יוסף אלפז, מהדורת הוויק, עפ"י כתבי"ד, מאמר ראשון, פרק ו, ע' 76). ובאותו פרק עוד שלוש פעמים בעל חי, וכן בשאר פרקי הספר, וכן בפירושי ר' עובדיה ספורנו לתורה וכו' וכו'. ולא במפרשים ובספרי הפילוסופים בלבד, אלא אפילו בשירה: אם ההבדל בין בעל חי / אל האדם הוא הדיבור, / למה האל נתן לשון / דוברת לטפש נבור? (דיואן לעמנואל פראנשיס, מהד' ברנשטיין, שיר קא).

מאין הגיעו לצורה זו של הצירוף בלשון יחיד? יש לשער, שכאן לפנינו השפעת צירופים המצויים ביותר בלשון חכמים: "בעלי בתים" — "בעל בית"; "בתי מדרשות" — "בית מדרש"; "ערכי שבתות" — "ערב שבת"; "ראשי חדשים" — "ראש חודש" ועוד². אלא שבצירופים אלו ישנם שני שמות-עצם בסמיכות, ואילו צירוף בעלי חי, הנגזר מן "בעלי חיים", נשתנה בו השם המופשט, הסומך, לשם-תואר, שהוא לואי לשם הראשון ("בעל חי" = יצור חי)³.

2. עיין סגל. דקדוק לשון המשנה, ע' 96.

3. על דרך הפירוש של בעל מחיית, משלי יח, ט, שחרגמו

על התהוות הצורה הייתה השפעה גם מצד אחר: שם-התואר חי פשם-עצם, שמוכנו העיקרי במקרא הוא בן-אדם⁴, משמש בעברית שלאחר המקרא לבעלי חיים⁵, ובייחוד התפשט שימוש זה בספרות הפילוסופית של ימי הביניים (דומם, צומח, חי, מדבר). במקום חי זה, שהיה נפוץ ביותר, הוסיפו ואמרו גם בעל-חי במוכן יצור חי. בריבוי התלמודי "בעלי חיים" ראו מבחינה תחבירית גם פן שם-עצם ותואר השם: בעלי חיים, יצורים חיים⁶. תהליך דומה היה לצירופים "תלמידי חכמים — תלמיד חכם". כאן חל שינוי הצורה בלשון חכמים גופא. אנו מוצאים בלשון חכמים המקורית, הארץ-ישראלית: מעשה שהלך רבי אילעאי אצל רבי אליעזר בלוד. א"ל: אף את משוכתי הרגל. והלא אמרו שאין שבחו של תלמיד חכמים להיות מניח את ביתו ברגל והולך לו (ירושלמי סוכה, פרק ב הלכה ה, דף נג ע"א, דפוס ויניציאה). החוקר התלמודי ר' שאול ליפרמן, המביא ציטטה זו בספרו "הירושלמי כפשוטו" (חלק א, פרק א, עמ' כב), אומר:

-
- גברא מתפלגא פתרגומו של איש משחית (שם כח, כד). העם גזר לפי זה: בעל קורא, בעל חוקע, בעל מחבר, בעל מגיה.
4. ויקרא האדם שם אשתו חוה, פי היא היתה אם כל-חי (בראשית ג, כ); אשר בידו נפש כל-חי: רוח כל-בשר-איש (איוב יב, י). ואחרים פלצא בו; ובמקראית המואחרת: והחי יתן אל-לבו (קהלה ז, ב).
5. אבר מן החי, דם מן החי.
6. כמו: משלחת מלאכי רעים ועוד. עיין בפרק הקודם, עמ' 306, הערה 3.

"ברור לי. שבירושלמי כתבו תמיד תלמיד חכמים".
 והוא מוכיח בעליל, שזהו המובן המקורי של הניב הזה.⁷
 בלשון חכמים המאוחרת חל שינוי, וגזרו מן
 "תלמידי חכמים" — "תלמיד חכם" בהשפעת צירופים
 מעין אלו שהזכרתי למעלה, ואנו רואים בביטוי זה ביחיד
 וברבים שם-עצם עם שם-תואר לואי: תלמיד שהוא
 חכם, תלמידים שהם חכמים.⁸

יב. לְאַחַר מְקָאן, לְאַחַר מְפָן; יָתֵר (יֹתֵר) מְקָאן, יָתֵר מְפָן

דעת כמה מחוקרי הלשון, פי המלים פֶּה (בארמית
 פֶּה, פֶּא, הֶקָא), קָאן, פֶּן, קָה, קָן, פִּי (הֶקִּי
 בארמית) שורש משותף להן, והוא ההגה כ, שהיה סימן
 רומז, דמונסטראטיבי, וממנו נתפתחו תוארי-הפועל הנ"ל
 המשמשים במובנים שונים.¹

פֶּה (א) תואר-פועל של אִפֶּן, וכתוספת סימן היחס

---

7 עיין שם ובכל החומר שמביא חנוך ילון בקונטרסים לענייני
 הלשון העברית, א. ע' 34 וע' 92.

8 לעניין בעל חי עיין גם בספרו של משה גוטשטיין, חֲבֵרָה
 ומילונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית, 608.

1. עיין גוניוס-בוהל, מילון למקרא (בגרמנית): גוניוס-בראון, מילון
 למקרא (באנגלית).

ב' כבש-עצם: בָּכָה (ויאמר זה בָּכָה וזה אומר בָּכָה, מלכים א' כב, ב; ב) תואר-פועל של מקום (ויפן פה נָכָה, שמות ב, יב; ג) תואר-פועל של זמן (והנה לא שמעת עד פה, שמות ז, טז). תואר-פועל זה לאופן ישנו גם במלת אֵיכָה (שאינה אלא צירוף של אֵי-כָה בקמץ עתיק במקום החולם העברי), והיא מוטעמת מלרע, ונתקצרה לצורת אֵיךָ, כנראה על ידי מטעימי מלעיל.

קָאן, קָן². תואר-פועל עברי וארמי (קָא) בתוספת נ' אדורביאלית, כמו להלן מן "הלאה"; למעלן; למטן; מאין ולאן מן "אי, איה"; תמן בארמית ("שם"); אֵיךָ ("אז"); הפינייים הארמיים מאן ("מי"); יין ("זה"); אֵלן ("אלה") וכיוצא בהם. תואר-פועל זה משמש למקום, וגם לזמן: הקורא מפאן ואילך לא הפסיד (משנה ברכות א, ב); עד פאן... מפאן ולהבא, ודומיהם; ובמשנה שלנו בחמישה מקומות הביטוי לאחר מפאן (מלא א' — גם בתלמוד דפוס ראשון ויניציאה, על פי גולדשמיד —: קידושין ב, ו; נזיר ט, ד; סנהדרין ט, א; חולין י, ב; בכורות ב, ג)³. מפאן נמצא גם במובן של פינוי רומז

2. פאן נכתב חסר א' בירושלמי ובמשנה שפירושלמי בדרך כלל, ולפעמים גם בבבלי, ואין הבדל בפתיב בינו ובין קָן בצירי. ורק מסורת הקריאה מכרעת. עיי' אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ע' 1236.

3. לאחר מפאן נמצא הרבה גם בתלמוד בבלי, כגון פסחים נו ע"א; בבא בתרא כו ע"ב; עבודה זרה מב ע"ב ועוד ועוד. עיי' באוצר לשון התלמוד לקוטובסקי.

— "זה": יותר מפאן, יתר מפאן, פחות מפאן, פחותה מפאן (הרבה במשנתנו)⁴. פדאי לציין במיוחד את הצורה **פָּאָן** (פאן בתוספת ב' היחס) במובן המקום, הנמצאת במדרשים מאוחרים⁵, בספרות הגאונים, במפרשים וכו', צורה שלא פסקה עד ימינו. מלה זו אינה עשויה להתמיהנו, שכן דומה היא לתואר-הא'פן המקראי בַּלְה שראינו לעיל. המשפילים ופוריסטים בלשון חכמים גזרו על שימושה הספרותי, ויצאו עליה הרבה עוררין, מכיון שאינה שגורה בספרות היפה. ברם לא עלה בידי הפוריסטים להרחיקה לגמרי, והמשתמש בה בימינו אינו משתבש יותר מאשר בהשתמשו. למשל, במלות-קישור לויחור-והודאה הגם-פי, הגם-ש-, המאוחרות ממלת פכאן בהרבה מאות שנים, ואשר פשט שימושן בסוף ימי-הביניים.

בן. תואר-פועל של אופן, המשמש גם תואר-פועל של זמן. הביטוי לאחר מפן — הנכתב במשנתנו "לאחר מפאן", והוא במשנה הירושלמית חסר א' —

4. גם חנוך ילון פותב בא' ומנקד בקמץ: לאחר מפאן — במשניות הנ"ל. יותר (יתר) מפאן — עירובין א, ח; ה, ז; ו, ב; בבא בתרא ז, ב. פחות מפאן — עירובין ז, ד; ח, ג; מגילה א, ג; ב"ב א, ה; ב"ב ז, א.

5. עיין במילון בן-יהודה, V, ע' 2217-2218. הציטטה הראשונה ממסכת חענית אינה מגוף החלמוד אלא תוספת מאוחרת, ואינה נמצאת בה"י מינכן; ועיין במהרש"א. גם הציטטה מבראשית רבא אינה מקורית, ועיין צונץ, אדרביוס פאן, ZDMG, פרך כ"ד, שנת 1870, ע' 591 ואילך.

מנוקד בכ"י קויפמן תמיד "לְאַחַר מִפְּנֵי" בצירי, וכן מורגל בפי לומדים במשנה מפות ב, ו: לְאַחַר מִפְּנֵי (הפתיח חסר א' במשניות שלנו ובתלמוד דפוס ראשון ויניציאה ועוד)⁶. ביטוי זה, לְאַחַר מִפְּנֵי, בתוספת ל' ומ' בתחילת המלים, אינו אלא הביטוי המקראי אַחַר מִפְּנֵי, הנמצא בשלושה מקומות במקרא (ויקרא יד, לו; דברים כא, יג; שמואל א' י, ה)⁷ (בדרך כלל רווחת הצורה אחרי כן במקרא, והיא נמצאת שם פחמישים פעם). מִפְּנֵי במובן של זמן נמצא במקרא גם בביטוי עַד מִפְּנֵי (והסגנים לא ידעו אנה הלכתי ומה אני עשה, וליהודים וכו' עַד-כֵּן לא הגדתי, נחמיה ב, טז), המקביל לביטוי השגור עַד פֶּאֶן. גם הביטוי וּבְכֵן (ובְכֵן אבוא אל המלך אשר לא-כדת, אסתר ד, טז; ובכך ראיתי רשעים קברים, קהלת ח, י) משמש במקרא לאוּפֶן וּלְזִמְן, ונכנס בתורת צורה פיוטית פלשון פתיחה לתפילות ולפיוטים, מחמת נדירותו במקרא, במובן "ועתה" (לדור דור המליכו... ובכך יתקדש שמך, ובכך תן פחדך, ובכך תן כבוד⁸ וכו' — בתפילת ימים נוראים; ובכך ישתבח שמך; ובכך בתחילת הפיוט "ויהי בחצי

6. וכן ניקד חנוך ילון במקום זה, וכך היא קריאת התימנים: מִפְּנֵי אֵן — אם יש א': ואם אין א', קוראים מִפְּנֵי, כפי שהודיעני בטובו מר יצחק שבטיאל.

7. ויש פלשון חכמים: וְאַחַר מִפְּנֵי (בבלי יבמות מח ע"ב), לְאַחַר מִפְּנֵי (שם קידושין סב ע"ב; סנהדרין עח ע"ב), אַחַר מִפְּנֵי (תוספתא צוקרמנדל נדה ה, ז; קידושין ב, ד).

8. הפתיחה הפיוטית בשמונה עשרה ובכך, שאינה שגורה, הזיקה את הטור להסבירה ולכתוב באו"ח סימן תקפ"ב, שיש בה זכר ללשון המקרא: ובכך אבוא אל המלך, ורמו לה.

הלילה" של ינאי, שאומרים אשפנזים בהגדה של פסח, והרפה כמוהו בפתיחת פיוטי ינאי ושאר פיוטים). גם בכיטוי מקראי ופיוטי זה התוספת של ב' בְּכֵן היא כתוספת של בְּכֵה, בְּכֵאָן. — עֵן ישנו גם במוֹבֵן של הפיוטי הרומז "זה" — בצירופים לְבֵן, עַל־עֵן וכי', וזהו פירושו גם בצירוף עֵמוֹ בֵן, הרווח בלשון זה אלף חמש מאות שנה⁹. — הביטויים יתר מפאן, פחות מפאן (לעיל עמוד 152) נמצאים במשנתנו גם חסר א': יתר מפן, פחות מפן, ורגילים לקראם בצירוי¹⁰. בכ"י קויפמן הקריאה של ביטויים אלו היא לעולם בצירי: יְתַר, מְבֵן, יוֹתַר מְבֵן, פְּחוֹת מְבֵן¹¹.

בְּכֵה. תואר-פועל של אופן, וכו', פנראה, הכפלה של בְּה (=פה); ומכיון שהוא מוטעם מלעיל, נתקצר לצורת בְּהָ. עָה הוא מלבד תואר-האופן גם פיוטי רומז בצירופים בְּכֵה (מה בכך, אין בכך פלוס), משום כך, מתוך כך, על ידי כך ועוד.

בְּי, שהיא בעיקרה מלה רומזת, דמונסטראטיבית, נמצאת במוֹבֵן זה בכמה מקראות בתנ"ך: זעקת סדם ועמרה פי רבה וחסאתם פי כבדה מאד (=אמנם, בודאי רבה וכבדה, בראשית

9. מאיר למברט בכתב העת REJ, כרך ט', ע' 293. ועיין "לשוננו לעם" חוברת לר, ע' 13-16.

10. וכן ניקד חנוך ילזן במשנה שפת יא, ב: גיטין ג, א ועוד.

11. וגם בשני המקומות, שהפתיב בכ"י זה בא' ניקד המנקד בצירי: יְתַר מְבֵאָן (עירוֹבֵין ה, ז), פְּחוֹת מְבֵאָן (שפת יא, ב).

יח, כ) ועוד, והיא תואר-האופן¹². מזה נתפתחו המובנים השונים של פי לסיבה, לזמן וכי'¹³. המלה הארמית הָפִי שייכת לכאן.

מפל הנאמר לעיל למדנו, שהמלים הבאות מן השורש הקדום כ קיבלו מובנים שונים. בין מלים אלו יש גם לתואר-הפועל פאן וגם לתואר-הפועל פָּן — מוּבָן של מקום, של זמן¹⁴ ושל פינוי רומז; והביטויים לְאַחַר מְאָן, לְאַחַר מְעָן¹⁵. יְתֵר מְעָן, יְתֵר מְעָן, פְּחִית מְעָן, פְּחִית מְעָן

---

12. ומוזה הצירוף לא כי (=לא כן, במקרא לפי הטעמים במ"א ג, כב-כג: ישעיה ל, טו; ובמשנה יבמות ח, ג לפי קוסובסקי), לא כי אלא — במקומות רבים במשנה ובתלמוד (כ"י קויפמן, גם במשנה יבמות: לא כי אלא). הקריאה המקובלת בפי הפול ובניקודים ישנים היא בחירק (ולא בצירי בתורת קיצור מן פָּן, פדעת כמה חוקרים). לא כי פחירק מנקד גם חנוך ילון במשנתו.
13. עיין במילונים המדעיים למקרא וב"לשוננו לעם", חוברת מה-מו, ע' 13 ואילך.

14. בנוסח הירושלמי של משנת פסחים, י, ד פתוב: מזגו לו פוס שני וכן הבן שואל, ורש"י שמע קריאה בצירי מפי רבו ר' יעקב בן יקר כמובא שם ברשב"ם, וכן הניקוד כ"י קויפמן. וְכֵן זה מן העברית הירושלמית לא הובן יפה, ופירשו מה שפירשו, ויש גם נוסח אחר: וכן הפן שואל את אביו כ אן (אפשטיין במאמרו ביהרבוך פפד"מ, חלק ט, 231 ואילך).

15. אלא אין להפריז בהם, ואין להרחיק את הביטויים המקראיים והמשניים האחרים אחרי כן, אחר כך ולהשפיתם. אין בזה אלא גנדרנות לשונית. והבאים בטענת "תפוס לשון אחרון" ייתנו דעתם על כך, שגם במשנה, בתוספתא ובתלמוד אין הביטויים האלו שכיחים בלחור. במשנה נמצא

— פּוֹלֵם פְּשָׁרִים לְשִׁמּוֹשׁ. וּשְׂמַא אִפְשָׁר לֹמֵר, פִּי
"לְאַחַר מִפְּאֵן, יֵתֵר מִפְּאֵן, פְּחֻת מִפְּאֵן" הֵן צוּרָה עֵבְרִית בְּבִלִית
שֶׁל לְשׁוֹן חֻכְמִים, וְ"לְאַחַר מִפְּאֵן, יֵתֵר מִפְּאֵן, פְּחֻת מִפְּאֵן" צוּרָה
עֵבְרִית אֶרֶץ-יִשְׂרָאֵלִית.

יג. כָּל יִשְׂרָאֵל עֵרְבִים זֶה בְּזֵה¹ כָּל יִשְׂרָאֵל עֵרְבִים זֶה לְזֵה²

1) הַפּוֹעֵל הַעוֹמֵד עֵרֵב בְּמוֹבֵן לַהֲיִוֹת נְעִים נוֹטָה
בְּבִנְיַן פְּעַל כְּפוּעֵלִי פִּגְרוֹנִית בְּמִשְׁקַל אֶפְעַל: עֵרֵב, יַעֲרֵב, עָרַב, עָרַב,
(אָשָׁם, יֵאָשָׁם, אָשָׁם וְכוּ'); וְאֵילּוּ הַפּוֹעֵל הַיּוֹצֵא עֵרֵב בְּמוֹבֵן
לְקַבֵּל עֲלֵיוֹ אַחֲרֵי הַיּוֹת, לְקַבֵּל עֲלֵיוֹ תְּשׁוּבָה
חֹב נְטִייתוֹ בְּבִנְיַן פְּעַל כְּדֶרֶךְ שֶׁאֵר פּוֹעֵלִי פִּגְרוֹנִית הַח"ע
בְּמִשְׁקַל אֶפְעוּל: עָרַב, יַעֲרַב, עוֹרַב (חָלַם, יִחְלַם, חוֹלַם וְכוּ').
וְנִמְצָא בְּבִינּוֹנֵי אָדָם חֶסֶר-לֵב תּוֹקֵעַ כֶּף, עוֹרַב עֵרְבָה לְפָנַי
רַעְהוּ (מִשְׁלֵי יוֹ, יח); אֵל תְּהִי בְּתוֹקְעֵי כֶּף, בְּעוֹרְבִים

וְאַחַר כֵּךְ כִּמְאֵה וְחֻמִּישִׁים פְּעַם, וְאֵילּוּ לְאַחַר מִפְּאֵן, מִפְּאֵן בְּס"ה שֶׁשׁ פְּעַמִּים;
בְּחֹסְפֹתָא יֵשׁ וְאַחַר כֵּךְ לְמַעְלָה מִן שְׁלוֹשׁ מְאוֹת פְּעַמִּים, וְאֵילּוּ לְאַחַר מִפְּאֵן, מִפְּאֵן,
עֵשְׂרִים וְאַחַת פְּעַמִּים; בְּתַלְמוּד בְּבִלִית לְאַחַר מִפְּאֵן, מִיפֵן כְּעֵשְׂרִים חֲמֵשׁ פְּעַמִּים,
וְאַחַר כֵּךְ לְמַעְלָה מִחֲמֵשׁ מְאוֹת פְּעַם. עֵינָן בְּאַוְצְרוֹת הַלְשׁוֹן שֶׁל קוֹסוּבְּסְקִי.

1. מִלְּמַד שֶׁכָּל יִשְׂרָאֵל עֵרְבִים זֶה בְּזֵה, שְׂבוּעוֹת לֹט, ע"א; מִלְּמַד

שְׂפוּלָן עֵרְבִים זֶה בְּזֵה, סְנֵהדְרִין כּו, ע"ב.

2. רָאָה לְקַמֵּן, ס"ג.

מְשָׁאוֹת (=הַלְּוָאוֹת, משלי כב, כו); שפל ישראל עורבין זה בזה (סנהדרין כז ע"ב, פ"י מינכן); כך בשערה שעמדו ישראל לקבל התורה... אמרו: אבותינו עורבים אותנו... בנינו עורבים אותנו (שיר השירים רבא, פרשה א, משכני אחריך נרוצה, א, ראם ווילנא).

(2) במקום הפינאני עורב שגורה יחר בלשון חכמים ובלשון הפוסקים וכו' צורת השם ערב: המלוה את חברו על ידי ערב, לא יפרע מן הערב וכו' ערב היוצא לאחר חיתום שטרות וכו', איזהו ערב שהוא חייב (משנה פ"ב, ז-ח)³; א"ר מאיר בשערה שעמדו ישראל... אלא הביאו לי ערבים טובים... אבותינו ערבים לנו... אבותיכם צריכין ערבים וכו', ערבך צריך ערב וכו' (שיהש"ר, שם), והרבה פיוצא בהם.

(3) את הצורה הזו רגילים אשפנוים מזרחיים לקרוא מכבר במשקל פֶּעַל: עָרַב-עָרְבִים, ואינם מבדילים בין ערב זה (מי שקיבל עליו אחריות) ובין התואר עָרַב (במובן נעים וטוב). כן הוא בלשון הדיבור בימינו, וכן ניקדו את המלה מחפרי המילונים מעדת האשפנוים: משה שולפובים, אוצר המלים הפללי, לבוב 1880; יעקב לוי, מילון לתלמוד, פרך ג, 1883; קוהוט, ערוך השלם, חלק שישי, 1890; יאסטרוב, מילון תלמודי, 1886-1903; יהודה גרזובסקי, מילון של פיס, 1902; משה שולפובים, מילון גרמני-עברי, 1904; האוצר של רש"י פין, 1912; לזר וטורטשינר, מילון

3. ערב נמצא גם במשנה פ"מ ה, יא; ערכין ו, א.

גרמני-עברי, 1927: מילון בן-יהודה, פרך ט', 1931 ואחרים. וכן נתנקד בשישה סדרי משנה עם נקודות ועם תרגום אשפנזי וכו' מהדורת יוסט, ברלין, 1832-1834; במשנה, הוצאת איצקובסקי, ברלין, ע"י דוד צבי הופמן ויונה הפהן, ובמהדורות הראשונות של ספר האגדה מאת רבניצקי ופיאליק, ספר ג, 14 (ישראל אגודה אחת) וספר ו, ע' 108 (משלים, פתגמים ומבטאים): ונמצא בספרים פתיב מלא י': עריבים⁴.

4) ברם לא פך היא קריאת שאר העדות. התימנים קוראים את המלה במשקל דגוש: עָבַב, עָבְבִים (ע"ד דין, נָבַר)⁵. גם הגיית הספרדים ובני עדות המזרח היא בקמץ הר': עָבַב-עָבְבִים⁶. אם גם לפי קריאה

---

4. יאסטרוכ רושם במילונו פתיב זה מבלי להביא ציטטות על פך. ויש במדרש רבא, ראם, ורלנא: אלו ישראל שהם ערכים בינן לבין הקב"ה. ובפירושו מהרז"ו: עריבין וכו' פי' עריבין זה לזה להקב"ה (שמ"ר יחרו, פרשה כז, ט, עמוד 98): והלא כל ישראל עריבין (שיהש"ר, פרשה ז, זאת קומתך, ע' 74).

5. יצחק דמחי-שבטיאל, מסורות התימנים בדקדוק ל"ח בקונטרסים לענייני הלשון העברית, פרך ב', תרצ"ח-תרצ"ט, ע' 66, וכן הודיעני במכתב: עָבַב, עָבְבִים, עָבְבוּחַ. גם פבליים בני בגדאד קוראים פתימנים לפי עדות ש' מורג. התימנים מכפילים את הגרזונית בל"ח ומטילים בהן דגש חזק בניקודם

6. את ההגייה הנוהגת בין יהודים פארצות המזרח עָבַב עָבְבִים הודיעו בטובם לאקדמיה ללשון העברית הרב הראשי הראשון לציון - יצחק נסים (לפי דבריו: כל ישראל עָבְבִים זכ"ז בצירי). הרב הראשי למחוז ת"א-יפו ר' יעקב משה טולידאנו, הרבנים ר' עובדיה הדאיה

זו השם הוא מן הדגושים (כמו פָּרֶשׁ-פָּרָשִׁים) או ממשקל פֶּעַל-פְּעָלִים (ע"ד חָקֶם-חֻקָּמִים), אין לדבר זה הכרע בהגייה הספרדית של ימינו, שאין בה הבדל בין קמץ גדול לפתח ולחטף פתח. גם בכתב-יד קויפמן של המשנה מנוקד בכל מקום עָרַב. ומצינו בכתבי הגאונים: עראבך לעראבא צריך (גנוי שכטר, ספר ב, קטעים מפתכי הגאונים מן הגניזה שבמצרים, ע' 65). ויש לנו עדויות עתיקות נוספות על קריאה זו בקמצין פפיוטי ינני, שנתנקדו בניקוד בבלי וא"י בפתקופת הגאונים: הלוויה ויחיה / ואיתך בשווה יהיה // נושא לו לא תהיה / ערב לו יהיה (פיוט לפרשת וכי ימוך אחיך, פיוטי ינני, מהדורת זולאי, ע' 117).

ור' יעקב הדס (עדו) מירושלים, ד"ר שלמה מורג ד"ר ע"צ מלמד. וכן הודיע בטובו פרופ' א"ש הרטום מאיטליה, ששמע מפי אביו: "עָרַב, עָרְבִים (או עָרְבִים: אין הבדל במבטא)"; והרינו מחזיקים לכולם טובה מרובה. באיגרות שד"ל (הוצאת ש"א גראָבער, ע' 305) מנוקד: שיהיה עָרַב בעדך; ומסתבר שאין הניקוד פאן חוספת המו"ל. בדיואן יהודה הלוי מהדורת שד"ל, 1864, הוא מנקד בשיר "אלהי אל חשבר משברי ים" את השם ערב בכינוי: עָרְבִי. לשם הקצב: איך לא יתמו לי משאלותי / וְכָךְ אבטח ואתה הוא עָרְבִי. והוא מעיר שם: "אתה הוא מבטיחי. לשון עָרַב ועירבון. ובאמת הייתה העי"ן ראויה לקמץ, פי עָרַב כמו חָרַשׁ שניהם משקל דגוש כמו גָּנַב, ומן חָרַשׁ הריבוי חָרָשִׁים, חָרָשִׁי". ועל זה מעיר ברודי בהערות עמ' 123 לשיר שבצמוד 168, חלק ב מן הדיואן שלו: "שד"ל מוסיף לאמר, שהייתה הע' ראויה לקמץ וכי. וביעטרות לדיבון השיגו ע"ז ואמרו שהוא מבניין הקל ומשקלו כמשקל חכם-חכמים והדומים לו". פרופ' מ"צ סגל העיר במילון בן-יהודה, פרך ט', תרצ"א, ע' 4703: ס"א מנקדים עָרַב-עָרְבִים. עָרַב מנקד גם חנוך ילון במשנה ב"מ וב"ב.

קעב. ערב זה מנוקד בשני קמציין ארץ-ישראליים; בכ"י 16⁴ TSH מתוך הגניזה); שבטי שלימים וכן רבים // בין עם כשפים ונשים מרבים // תמו מהם חללים רבים / כי הם זה לזה עֲרָבִים (פרשת וישב ישראל בשטים, ע' ריז. ערבים מנוקד בשני קמציין בבליים בכ"י Adler 2578 מתוך הגניזה)⁷. כשאנו רואים, שהתימנים מטילים דגש חזק בשם זה, ושפניקוד הפבלי של פיוטי יניי מתוך הגניזה יש ריבוי

7. בכתביהעת Sefarad, פרך XV, שנת 1955, נתפרסמו מתוך אוסף בית מדרש הרבנים שבאמריקה קטעים חדשים מן הגניזה, פיוטי יניי בניקוד בבלי. בע' 335 נדפס קטע, ובו החרוזים של פרשת וישב: תמו וכו' כי הם זה לזה עֲרָבִים בשני קמציין. — בקרובות על פ"ד משמות מתוך הגניזה בניקוד א"י, שפרסם פ' קאהלי בספרו Masoreten des Westens פרך א', מנוקד בע' ב, שורה 14, עֲרָבִים בקמץ וחירק, והע' אינה מנוקדת פלל ("עם בם לא מתערבים, ונתנו ערבים לקיים עליהם מצוות חוקים ומשפטים"). כלום מתוך שכחה השמיט הנקדן את נקודת הע', כמו שמוצאים אנו באותו עמוד גדול בחולם בלבד (שורה 21), ינוסו בלא קמץ (ש' 24) ועוד. או שמא קרא עֲרָבִים בחטף פתח (שלנו) או בשוא נע, שאין להם סימן, כמו בתיבות: סוררים ובוחרים (ש' 1), עוברים עבירות (ש' 2) ובפרך לחצים (ש' 3) צאן אובדות בלא היות לה רועה (ש' 4) וכיוצא בהם, יש פאן מסורת הגייה אחרת, שונה משל הגיית הפבליים לפי משקל חֶקֶם-חֶקְמִים? — בקרובה לפרשת שמע ישראל, פיוטי יניי, ע' רמ, נמצא ריבוי עריצים מלא י': "מברכים וקוראים שמע ישראל / ... מה יפים משכימים ומעריבים / כמראם נאים, בקולם עֲרִיבִים / בייחודם אלה לאלה עֲרִיבִים / ועם שונים לא מתערבים". זולאי ז"ל ניקד בשני קמציים ע"ד קרי וכתוב, בחשבו את הי' שפפתיב לפליטת קולמוס, שבאה ע"י חיבת עריבים הראשונה, ונראה שצדק בזה. ואולי יש כבר פאן עֲרָבִים במשקל קמץ וצירי? וצ"ע.

עָרְבִים בשני קמצים, רשאים אנו לקבוע, שהם עָרְבִים אינו בקריאה הפבליית ממשקל דָּבָר, חָקֵם, אלא ממשקל דָּבָר, פָּרָשׁ, והקמץ הראשון שלפני הגרזנית מתקיים ב⁸.

(5) ונראה הדבר, שגם בפני האשפנוזים הייתה תחילה מסורת הקריאה של הספרדים, שפן ד"ר פ' גוגנהיים-גרינברג מעידה בקובץ *The Field of Yiddish*, ניו-יורק, 1954, ע' 59, על זקני יהודי אַנְדִינְגֶן וְלֶנְגֶנְאָו שפשווייצריה, שהם הוגים בלשונם היודית erufes (= עַרְבוּת)⁹. עדות אשפנוזית אחרת יש לנו מן הלשון היודית-המערבית של פראנקפורט דמיין מאמצע המאה התשע עשרה. אברהם טְנָדְלָאוּ מביא בספרו *Sprichwörter und Redensarten deutsch-jüdischer Vorzeit*, משנת 1860, את השם *Arōwes* (= עַרְבוּת) בכמה מקומות¹⁰. וישנה עוד עדות אשפנוזית קדומה יותר, מן סוף המאה השבע-עשרה: חנוך ילון העיר (ענייני לשון, ירושלים, אייר תש"ב, ע' 38), פי בזיכרונות מרת גליקל האמל (נולדה 1645 בהמבורג ונפטרה בעיר מיץ 1724) פתוב

---

8. בפני יהודי תימן ישנן עד היום מסורות קריאה בלשון חכמים, המגיעות עד גאוני בבל ועד האמוראים. עיין קונטרסים לענייני הלשון העברית של ח' ילון, א, 28; פ' קלאר, קרית ספר, שנה ט', 171; י' שבטיל-דמתי, מבוא למשנה מנוקדת מסכת ברכות עפ"י מסורת יהודי תימן. הוצאת הרב שלום בהרי יחיא יצחק הלוי, ע' 6-7.

9. הם הוגים את הקמץ לפעמים u.

10. מספר 683: *Gib Dein Arowes uf!* (= בטל את ערבותי!);

מספר 690: *Er hot sein Arowes ufgebe'* (ביטל את ערבותי); מספר

928: *Kaan Arowes mehr!* (= הערבות אינה קיימת עוד).

כמה פעמים ערוב מלא ר', ובצדק הוא מסיק מזה: "והייתה בפיה בלא ספק מסורת של ערב ברי"ש קמוצה"¹¹. ואני מצאתי בשאלות וחשובות של ר' יואל סירקיש (1561 לזבלין — 1640 קראקא), שנדפסו בפראנקפורט דמיין בשנת תנ"ז, 1697, בשו"ת מספר נ', שלוש פעמים את הכתיב ערוב לעומת שש פעמים ערב¹². גם ר' אליהו פחור אשפנוי (נולד בעיר איפסהיים הסמוכה לנירנברג שבדרום גרמניה בשנת רכ"ח, 1468, ומת בוויניציאה בשנת ש"ט, 1549) כתב בשנת ש', 1540, שיר שנאמר בעשרה לשונות עֶרְבִים בסוף ספר הפחור, (מהדורת ברלין) ובו: קָהוּ דוּד / ובו תְּעוּמָל / ותעל // פִּיּוֹנֶק עֶץ / וְכֶשְׁרֵשִׁי / עֶרְבִים // ואף אם אין / לך כסף / מחירו // לְקַהּוּ / אבל תתן / עֶרְבִים¹³.

6) מהו מקור ההגייה האשפנוית של עֶרְב (מקבל עליו אחריות החוב)? פשמתבוננים אנו יפה במאמרים בלשון חכמים, במדרשים ובפוסקים, נדמה לנו שבאחדים מהם צורת הפינוני מתאימה יותר מצורת השם: הערב לאשה בכתובתה וכו' (סוף משנה ב"ב וערכין ו, א): אבל אם אמר לה הריני ערב פתובה זו (רמב"ם, הלכות אישות פי"ז, ה"ט):

11. יהודי דרום גרמניה מבטאים גם את הקמץ וגם את החולם o (עיין שם בדברי ילון). ונראה לי עכשיו, שאין מקום לפקפוקי (ענייני לשון, מרחשון תש"ג, ע' 64) במסקנת ילון בניהון שם זה.

12. מסתבר, שהכתיב פאן הנהו מעשה ידי המסדרים המגיהים של בית הדפוס בפראנקפורט.

13. עֶרְבִים בחטף פתח — שמא רק מטעמי הקצב. — רא"ב יצא כבר בבחירתו מאשפנו לאיטליה, לפיכך ייחכן, שאין מקריאחו ראייה להגיית האשפנוים.

אבותינו ערבים אותנו... בנינו ערבים אותנו (ילקוט שמעוני לשיה"ש, רמו תתקפ"א [תתקפ"ב]). הרגישו ה"לומדים", שראויה לבוא פאן צורת הפינוני עורב, ושמה בהשפעת הפינוני הארמי עֶרְב-עֶרְבִין¹⁴ קראו גם בפועל זה בעברית עֶרְב על דרך דְּבַק-דְּבָקִים, שֶׁכֶן-שֶׁכְנִים על יד שוכן-שוכנים, לְמַד-לְמָדִים על יד לומד-לומדים. מפני צורה זו נדחתה אצל האשכנזים לגמרי במשך הזמן צורת עֶרְב.

7) נעיין עכשיו במשקל השם המופשט ערבות. הגייתו המקורית בודאי הייתה עֶרְבוּת, וקמץ הע' לתשלים דגש על דרך קריאתו חִטוּת, נְגוּרִית¹⁵. פפי האשכנזים נתקצרה התנועה של הע' הפלתי מוטעמת, והם קוראים עֶרְבוּת¹⁶ (אברהם טנדלאו ווגנהיים--גרינברג, לעיל סי' 5). גם יעקב לוי ובעל ערוך השלם קוראים במילונייהם בעברית עֶרְבוּת. ניקוד זה נמצא בספרינו גם בתרגום הארמי למשלי יז, יח: עֶרִיב עֶרְבוּתָא; ולמשלי כב, כו: בְּעֶרְבוּתָא על חברך¹⁷. פלשון הדיבור אנו שומעים גם את הצורה עֶרְבוּת במשקל מְלָכוּת, וכך מנוקד במילון של פריס ליהודה גרוזבסקי, 1902, ובמילון

14. ערב עֶרְבָה, משלי יז, יח, חרגמו הארמי עֶרִיב ערבותא: ירושלמי ר"ה, פרק א' סוף הלכה ד: אנא עריב לאילין דאולין לנמורין; בבלי בכורות מח ע"ב: נכסי דבר איניש אינון ערבין ביה.

15. החימנים קוראים גם עֶרְבוּת בפתח ובדגש. ראה לעיל סי' 4, הערה 4.

16. גם השבך נְמָאוּת נקרא בספר א' טנדלאו Remoës (= נְמָאוּת): Das Remoës von Lowen (= הרמאות של לְקֵן, מספר 7 של הניבים). והשם פְּרוֹכֶת ביוודית המערבית: Prouches (שם מספר 533).

17. יש לעיין בהוצאות ישנות ומדויקות של התרגום למשלי.

הגרמני-העברי של לזר וטורטשינר, 1927. משקל זה נפוץ מאוד בשמות, ואיננו נגזר משמות סגוליים בלבד (מלך-מלכות, צבד-עבדות), אלא גם משאר משקלים (נבל-נבלות, קטן-קטנות, נחור-נחורות, יתום-יתמות ועוד). הגייה מיוחדת במלה זו יש ליהודי ליטא. הם הוגים אותה צרכות (orvus)¹⁸, וכך מנקד רש"י פ"ן ב"האוצר" (אע"פ שאת השם הארמי במשלי יז, יח הוא קורא צרכותא). הגייה ליטאית זו אומרת: דרשני! ושמה נתהוותה מן צרכות על דרך תולדה בספרדית < תולדה < תולדה < תולדה בעברית של האשפנוזים וביודית: פּרָשָׁה בספרדית < פּרָשָׁה < פּרָשָׁה באשכנזית וביודית; מוֹצְאֵי שבת < מוֹצְאֵי שבת וכדומה. הטעמת המתג ביטלה תחילה את הקמץ שבאמצע המלה, בהכרה בלתי מוטעמת שפין שתי הברות מוטעמות, ובשלב שני עברו האשפנוזים ממלרע למלעיל. הקריאה צרכות במקום צרכות שנתפשטה בקהל (וכך מנוקד במילון בן-יהודה, ע' 4708, גם צרכות וגם צרכות) מבוססת על ההגייה האשכנזית המאוחרת צרב (= צרב).

8) לבסוף נחזור לפתגם "כל ישראל ערבים" וכו', ונראה, מה היא אות היחס שבפינוי הרומז ההדדי, ב' או ל'. פניסה הגמרא שלנו אנו קוראים גם בשבועות וגם בסנהדרין: ערבים זה בזה; וכן פתוב פרש"י ר"ה כט ע"א (ראם, וילנא), ד"ה אע"פ שיצא מוציא: שהרי כל ישראל ערבין זה

18. וכן הוא ביודית סטנדרדית (The Field of Yiddish) orves. ע'
 59); ובספר "דער אוצר פון דער יידישער שפראך" מאת נחום סטוטשקוב
 ערך פיי מ' וויינרייך: צרכות (ע' 482 ב, 483 א).

בזה. וכן הוא גם ברש"י לויקרא כו, כז במקרא גדולה
קהלות משה אמשטרדם תפ"ד, ובשיר השירים רבא, פרשה ז.
זאת קומתך (ראם, ווילנא) בארמית: והלא כל ישראל ערבין
אילין באילין. ברם יש נוסחאות אחרות: ברש"י לויקרא
בספרינו וגם במהדורת אברהם פרלינר וברש"י ר"ה כ"ט
שבריי"ף (ווילנא): ערבין זה לזה. בש"ע חושן משפט
(פיורדא תקכז) סי' קלא, ח: ונעשו ערבין זה לזה; וכן
בסדר אליהו רבה, מהדורת מאיר איש-שלום, ע' 56, לפי פ"י
ואטיקאני משנת 1073: לפי שכל ישראל ערבין זה לזה.
צירוף זה ישנו גם בפיוטי ינאי מן הגניזה: גוי ערבים זה
לזה (ע' קי); על נסתרות ונגלות אלה ואלה // פריות
ערבים אלה לאלה (ע' קכד); ערב לו ה'ה (ע' קעב); פי
הם זה לזה ערבים (ע' ריז). מכאן אנו למדים, ששתי
הצורות פשוטות: "כל ישראל ערבים זה לזה", "כל ישראל
ערבים זה לזה".

יד. הַמְרָה, לְהַמְרוֹת = הַתְּעַרְב עִם פְּלוֹנֵי בְּדָבָר שֵׁם הַפְּעוּלָה: הַמְרָאָה, הַמְרָיָה

בין האגדות על הליל מסופר במסכת שבת (דף לא, ריש ע"א) על שני פני אדם שהמרו זה את זה ואמרו: מי שיקניט את הליל יטול ארבע מאות זוז¹. רש"י מפרש שם: שהמרו, נתערבו (השניים התערבו זה עם זה וקבעו, שהמצליח בהקנטתו יקבל מחברו את הסכום הנקוב. בישעיה לו, ח ובמלכים ב' יח, כג: ועתה התערב נא את-אדני — נ"כ). פועל במובן זה משורש מרה בהפעיל אינו שכיח בתלמוד, רש"י מקביל² אותו אל "ממרין את היונים" (סנהדרין כה ע"ב), אשר הוא מפרשו: מרגיזים אותם זה על זה להילחם, כלומר מכניסים אותן לתחרות.

מילון בן-יהודה הגדול אינו מביא מן הספרות אלא מובאה זו מן הגמרא. אולם מוצאים אנו דוגמה נוספת בשולחן ערוך יו"ד ריו, מח. פשיש ברצונו של ר"י קארו לכתוב פדרפו עברית טהורה ולהימנע מן הלעז שמצא בתשובה אחת בסוף ספר "חזה התנופה"³ (ושהביאה פלשונה בבית יוסף לטור יורה דעה, סוף סימן ריו): "הנשבע שלא ישחוק בשום שחוק (=שלא ישחוק בשום משחק, — נ"כ),

1. מובא גם בספר האגדה של ביאליק ורבניצקי.
2. עיין דוד צבי בנעט, דרכי תרגום שונות וכו'. לשוננו כא, ג ד, עמוד 294 [2]. הערה 2.
3. מחברו הוא ר' משה בר' משה די ברושילייש במאה הי"ד.

השחוק הנקרא בלעז אפושטאר⁴ בכלל", הוא פותב בעברית להמרות: "מי שנדר או שנשפע, שלא יצחוק שום צחוק וכו' אסור להמרות עם חברו"⁵. ויש להוסיף דברי המרדכי, ב"מ איזהו נשך, סי' שכג: "ההוא דפרק במה מדליקין שהמרו זה בזה; ודברי הרמ"א בדרכי משה, ח, על טור חו"מ סי' רז: "שנותנין זה בזה וממרים יחד"; והרמ"א בהגהה על ש"ע חו"מ סי' רז, יג: "ולכן פל שניים שהמרו זה עם זה".

שימוש הפועל הזה המרה בצירוף מלת-היחס הנהו: "פלוני המרה את פלוני" פבגמרא או "פלוני המרה עם פלוני" פבש"ע ובהגהה, וכן נמצא בשבועות לא ע"א על הגיליון הערה על רש"י מדברי הרש"ל: "לשון שהמרו זה עם זה" (פספרו "חכמת שלמה" שבסוף המס' פחוב "שהמרו זה בזה", בהוצאת ראם, ווילנא, וכמו כן במרדכי).

שם הפעולה של פועל זה הוא המקָאָה (או המקָה⁶), ונמצא במאה הי"ג בשו"ת הרא"ש (ויניציאה שס"ח), פלל יא, פרט י: "מי שקיבל עליו בשבועה שלא ישחוק שום שחוק, אם המרה הוא בכלל שחוק. דע שפל שחוק של

4. לעז זה של המאה הי"ד ישנו גם בספרדית החדשה ובפורטוגזית החדשה: apostar.

5. הוא מוסיף בסוף: שקורין אפוסטאר; ובעל טורי זהב מפרש: בלשון אשכנז וועטין.

6. המקָה — במילון העברי-אנגלי של ראובן גרוסמן ומ"צ טגל ובמילון האנגלי-עברי של יהודה אבן-שמואל קופמן.

קוביא הוא המראה⁷ וכו'". מובאה ישנה יותר מביא
יצחק אבינרי (היכל רש"י, א, קב) מפירוש רש"י לשבועות
לא ע"א: משחק בקוביא בעירבון והמראה⁸. ובמדכי
הנ"ל, ע"מ ס"י שכנ: "משחק בקוביא וכו' ועירבון וכו'
והמראה דפרק במה מדליקין". ואפשר להוסיף דוגמה מן
הזמן החדש, מספר "ערוך השולחן" של ר' יחיאל מיכל
עפשטיין (ווארשא תרנ"א), חושן משפט, הלכות מקח וממכר,
סי' רז, מ: בכל מיני המראות, שקורין גיוועט, וכו' צריך
קניין.

מכל מה שראינו למעלה מתברר, שאין פועל המר
בפיעל: הימרחי, מחמר, הימור, הימורים. המילונים אינם
מביאים אלא תקרה, להמרות, תקרא, תקרה, ולא הם ולא
טובי הסופרים הכשירו את הטעות של הקר. לפיכך אי אפשר
לומר על כך "שפשתא פיון דעל על", ועל עורכי העיתונים
החובה מוטלת לשרש שיבוש זה.

---

7. מובא במילון בן-יהודה, ב, 1118.

8. הרש"ל מעיר, כמו שפוזב למעלה, שהתיבה היא מלשון "המרו

זה את זה".

טו. שידוד המערכה

בימי הביניים נתחזקה מאוד בין היהודים האמונה בשלטון הפוכבים על העולם השפל וגורל בני האדם, ובתחילת שנות האלף הזה התפשטה האסטרולוגיה בין חכמי ישראל. ר' אברהם בן עזרא (הראב"ע, 1092-1167), גדול האסטרולוגים היהודים, שר על גורלו המר: "אזיה לאיש עני נולד בלי פוכב". לסדר הפוכבים ועמידתם בשמים קראו מערכת (constellation), מערכת הפוכבים, מערכת המשרתים (=שבעת פוכבי הלכת חל"ם כצנ"ש¹), מערכת השמים, המערכות העליונות; ולשינוי גזרות המערכה נוצר הפיטוי שידוד המערכה. מה פירוש ניב זה בספרות הישנה ומה מקורו? יש קוראים את השי"ן של "שידוד המערכה" בסיבולת, בשי"ן שמאל, בגורם אם הפועל הזה מן שָׁדַד הנמצא במקרא פעמיים ("הלל היום יחוש החרש לזרע, יפתח וישָׁדַד אדמתו", ישעיה כח, כד; יחוש יהודה ישָׁדַד-לו יעקב, הושע י, יא), שפירושו: לכתוש הרגבים ולישר תלמי השדה לפני האדמה (מזה החידוש מְשַׁדְּדָה). ברם פירוש זה לשידוד המערכה בטעות יסודי. בבראשית יז, א כותב הראב"ע: "שָׁדַד, שם התואר... ורבים פירשוהו מגזרת שודד, שהוא מנצח ומתגבר". ובשמות ו, ג הוא כותב: "מלח שדי קשה בפירושו... והנגיד רב שמואל (992-1055) פי' בו מלשון ערבי אלקהאר, ופירושו מנצח ותקיף... ויפה

1. חל"ם כצנ"ש = ר"ת חמה, לבנה, מאדים, פוכב, צדק, נוגה,

שפתאי. ועי' רש"י ברכות נט ע"ב, ד"ה שפתאי.

פירש... ידענו כי השם ברא ג' עולמות (העולם השפל, העולם האמצעי הוא עולם הפוכים והמזלות, והעולם העליון הוא עולם המלאכים), והעולם השפל יקבל פח מהעולם התיכון, כל אחד מהפרטים [קיבל את פוחו] פפי מערכת העליונה... אם הייתה הנפש חכמה והפירה מעשי השם... , אם יש במערכת הפוכים בעת ההיריון רעה שתבוא עליו ביום ידוע, השם שדבק בו יסבב סיבות להצילו מרעתו. וככה אם יש במערכת שיהיה עקר, השם יתקן לו פח תולדתו (=טבעו) ויוליד... על פן אמר השם לאברהם קודם 'וארבה אותך'² אני אל שדי (בראשית יז, א-ב), שפירושו מנצח המערכות העליונות. לא שהמערכות תישחת (=יוקח ממנה פוח שלטונה על העולם השפל), רק שידע הדבק בשמו, שמחדש לו [ה'] טוב, שלא יהיה במערכתו"³. הראב"ע פותב "מנצח המערכות", והרמב"ן (1194-1270) בהביאו בבראשית יז, א את דבריו על השם שדי אומר: "ור' אברהם פירשו בשם הנגיד ר' שמואל ז"ל מגזרת שודד, כלומר מנצח ומשדד מערכות

2. "וארבה אותך" הוא לשון הפחוב, ובראב"ע ו"ארבה את זרעך"

— לפי חוכן הברכה.

3. האפרובנאל פותב על זה: "הראב"ע פי', ששדי עניינו שודד המערכות ומבטלם פרצונו מפני הדבק בו, או-הוא פדברי הנגיד רב שמואל, שפירושו מנצח וחקיף, ושניהם קרובים בעניין. האמנם עם ההסתכלות אין האמת אתם, לפי שעם היות ה' יתברך מבטל המערכות העליונות, הנה אין ראוי שיקרא שודד או משדד, פי עניין שודד הוא גזלן, מעגל וחומץ... ואיך יכנה הפחוב את השם הנכבד בתואר מגונה אשר פזה", והוא מפרש שם שדי פירוש אטימולוגי אחר.

השמים⁴. הרמב"ן הוא, כנראה, הראשון המשתמש בצירוף זה, שנפוץ אח"פ בספרות ימי הביניים: "שהוא מנצח ושודד מערכת העליונה ועושה נסים נסתרים לצדיקים" (ר' מאיר אלדפי, שבילי אמונה, א, במאה הארבע עשרה)⁵; "כמה מעלות טובות למקום עלינו וכו', שעשה בהם שפטים... אע"פ שהקב"ה לא ישדד המערכות העליונות ולא יסיר גבורת השרים... אבל לשדד המערכות ולבטל פחות העליונים מפני תחתונים זה באמת הייתה מעלה רמה לישראל" (ר' יצחק אפרבנאל, 1437-1588, זבח פסח, פירוש על ההגדה), והרבה פיוצא בהם⁶. וראוי לציין, שמערכה במובן האסטרולוגי שגורה בפי

4. יש נוסח ומשודד. וגם במקרא יש בכנין פיעל ובכנין פועל: מְשַׁדְּדֵם (משלי יט, כו), לְשַׁדְּדֵם מצבותם (הושע י, ב).

5. בלשוננו כרך לא, ע' 314, מתפרשים במאמר "ממילון ההשפלה" דברי וויזל "יפתחו וישדדו את לבם" מלשון ושודד מערכת העליונה של ר"מ אלדפי. ביום וויזל השחמש בלשון המקרא שבשעיה, ואילו בדברי אלדפי השי"ן בשיבולת, בשי"ן ימין, שדוד המערכה שלנו.

6. הרבה מוכחות יש במילון כ"י יהודה: ערך מערכה, כרך ר, ע' 3198-3200, ערך שדר, שדוד; י"ד, 6906, 6907, 6910. קריאה מוטעית בסי"ן הוכנסה ע"י מגיהים: בכתיב אחד העם בכרך אחד, ע' ש"ה, א, באמצע: המשודת מערכת הטבע; ש"ס, ב, למעלה: לשוד מערכת הטבע (מאמר "שלטון השכל", ריש פרק ב). אין זו קריאה אחת"ע, ואין נקודת סי"ן שמאל בהמדרה הראשונה, ברלין). כמו כן בספר "הפילוסופיה של היהדות" מאת יצחק י. גוטמן, ע' 262, סוף הכבוא: ושדוד מערכה בבעיות הפילוסופיה.

פל העדות. היא נכנסה לדיבור ההמון בלשון היודית: זאָלסט מיר די מעַרְכֶּה [marukhe] נישט פאַרוואַגען (=אל תקלקל לי באמרי פיך את המערכה); והספרדים אומרים בתפילת "הנותן תשועה למלכים": "מלך מלכי המלכים ברחמיו ירים ויגביה פּוֹכֵב מֵעֵרְכָתוֹ".

טז. מה גם

בספרותנו נפוץ מאוד צירוף זה במובן "בייחוד, על אחת כמה וכמה". חלקי הדיבור והפירוש של שתי המלים הם: מה — מלת תואר-פועל של האיכות והמידה לתימהוּן ולהפלגה, כמו "מה-נורא המקום הזה" (בראשית כח, יז), "מה-טבו אהליך יעקב" (במדבר כד, ה), ופירושה — "מאוד". גם — תואר-פועל של האופן להרחבה והוספה, פירושו "עוד יותר", כמו "גַּאֲהֵב גַּם-אֶת-רַחֵל מֵלֵאָה (בראשית כט, ל).

ביטוי זה נתחדש ע"י חכמי הספרדים, מפרשי המקרא המאוחרים, ופשט בשימוש במאה השש עשרה והשבע עשרה. מוצאים אנו אותו אצל ר' יוסף קארו (1488–1575) בהקדמתו ל"בית יוסף" על טור אורח חיים (דפוס ראשון, ויניציאה 1550/1551: "השכחה מצויה באדם, ומה גם בדברים רפי ההסתעפות". כמו כן קוראים אנו בהקדמתו למשנה תורה של הרמב"ם: "ומי כמוהו מורה בלשון קצר וצח בלשון המשנה, והדורות הבאים אחריו קצרה ידם מלהבין

דבריו... גם נעלם מהם מוצא כל דין ודין. ומה גם
כאשר השיג עליו הרב ר' אברהם בן דוד".

ר' יהושע בועז לבית ברוך (במאה השש עשרה) כתב
בהקדמתו ל"שלטי הגבורים" על הרי"ף: "וחשתי להראות
בתלמוד, סביב סביב לו, מקום כל דין שעליו פסק
האלפסי... ראיתי שעם מיימון, סמ"ג וטור אין לחבר
עליהם בתלמוד הוראת מקומותיהם, פי זולתם אין צריך
לחפש אחריהם, יען פירוש המשניות וספר האשרי לפניו עם
הגמרא, מה גם פירוש רש"י ותוספות" (ספיוניטה
1555/1554).

הרב הרופא ר' יצחק יעבץ (קושטא, במאה השש עשרה)
כותב בפירושו על הפסוקים בתהלים כב, יב-יג, "אל-תרחק
ממני פי-צרה קרובה פי אין עוזר, סכבוני פרים רבים": "פי
צרה קרובה לזאת הצרה (שאם תרחק ממני יעזבוני אוהבי,
ולא יהא ע"י פך עוזר לי) ומה גם פי כבר סכבוני פרים
רבים" (פירוש "תורת חסד" על תהלים במקראות גדולות
קהלות משה, אמשטרדם 1727. דפוס ראשון בערך 1593).
המו"ל האשכנזי משתמש אף הוא בביטוי זה, בהשפעת לשון
המפרשים הספרדים של מקרא גדולה שלו, וכותב בהקדמתו
לכתובים: "אמר משה פרנקפורט, כבר דיברתי דברי
בהשלושה חלקים על התורה ונביאים ראשונים ואחרונים על
מעשה הספר הנכבד והנורא הזה כאשר נדפס מאז כמה
פעמים, ומה גם עתה אשר הוספתי עליו תוספות".

בפירוש "אור החיים" על התורה (דפוס ראשון, ליוורנו
1742) מאת ר' חיים בן עטר (יליד מרוקו, נפטר בירושלים)

נמצא הצירוף מה גם לעשרות בכל אחד מחמשת החומשים.
"אור החיים הקדוש" נתחפר ביותר על ה"חסידים" של מזרח
אירופה ושל ירושלים, וכנראה שמן ספר זה חדר הפיטוי
תחילה לספרות העברית החדשה בדרום מזרח אירופה,
בגליציה ואוקריינה.

מה מקור ניב זה שבספרות המפרשים והרבנים? מה גם
נמצא פעם אחת בפסוק, שנתקשו בו הרבה המפרשים.
במלכים א' יד. יד אומר אחיה לאשת ירבעם: "והקים ה' לו
מלך על-ישראל אשר יכרית את-בית ירבעם זה היום ומה
גם - עֶתָּה". התרגום הארמי מפרש, שיכרית המלך את
זרע ירבעם הקיימים עכשיו, יומא דין, ומה שיולד
מהיום והלאה, ואף דא תיליד מִבְּנֵי וְלִקְלָא.
פירוש דחוק זה נתקבל ע"י רש"י, הרלב"ג ור' יצחק
אברבנאל. לרד"ק פירוש אחר לפסוק זה. ברם אף לו אין
לצירוף ומה גם עתה המובן של צירופנו מה גם. רק ר'
שמואל לאנייאדו מפרש בספרו "פלי יקר" על נביאים
ראשונים (וויניציאה 1603) ואומר: "כבר הקים לו מאז
(= לפני הולדת ירבעם כבר גזר ה' והקים) מלך אשר יכרית
את בית ירבעם... ומה גם עתה, ר"ל אם קודם
היפראות ירבעם הקים לו השי"ת שטנו אשר יכרית את
ביתו, ומה גם עתה (= על אחת כמה וכמה
עכשיו) שיצאו מעשיו מן הפוח אל הפועל, ועתה שראה
תשובת הזקן נביא השקר ולא שכ הוא". — מדברי ר"ש
לאנייאדו, שאינו מפרש את הצד הלקסיקאלי של הצירוף מה
גם, ואינו אומר, שמוכנו הוא "על אחת כמה וכמה, קל

וחומר", והוא רק מכניס תוכן של קל וחומר לכאן, ניתן לשער, שהצירוף במקרא נחפרש מפבר ע"י מפרשים בלתי-קלאסיים ולא-ידועים לנו במובן "מפל שפן, קל וחומר", והתחילו משתמשים בו בלשונם, וכן נמצא פבר ב"איגרת קינה ונחמה והספד פדמות אשכבה" מאת ר' פרופייט דוראן הלוי על דון אברהם יצחק הלוי מגירונה (מרחשון שנת קנ"ד, 1393): ומי שהגיע אל המדרגה הזאת מהשלמת נפשו הנה המות יותר טוב לו מן החיים, ומה גם עתה בימים האלה ימי הרעה אשר יאמר כל משפיל אין לי בהם חפץ (ספר מעשה אפד, שיצא לאור ע"י י"ט פרידלנדר ויעקב כהן, ורנא, תרכ"ה, עמ' 192).

יז. ה' האמיתות

1. במקומות אחדים במקרא אנו מוצאים ה' השאלה (ה' חטופה). שאין פירושה אלא "באמת, בודאי, הלא": הנגלה נגליתי אל-בית אביך בהיזחם במצרים (ש"א ב, כז) = הלא נגלה נגליתי. המדקדקים ומפרשי המקרא הראשונים התעסקו הרבה בה"א זו. ר' יונה אפן ג'נאח פתב בספר הרקמה (מהדורת וילנסקי, הוצאה ב', האקדמיה ללשון העברית, עמ' קב): "ותהיה (הה"א, ה' השאלה. — נ"ב) לקיים דבר ולְאָמְתוּ בכמו הנגלה נגליתי וכו', ויהי הַנְקָל לכתו (מ"א טז, לא) וכו'". בספר השרשים שלו, בערך פי פתב:

1. הַנְגָלָה נגליתי, הַנְקָל לכתו = הלא נגלה נגליתי, הלא נקל

"ומהם (=משימושי המלה פי. — נ"ב) מה שהוא לניחויץ
 העניין (=לחזיק העניין. — נ"ב), כמו פי הארץ אשר אתה
 בא-שמה לרשתה (דברים יא, י. פתחלת פרשה סתומה. —
 נ"ב) ... ומהם מה שעניינו קיום הדבר ובירורו,
 זה העניין קרוב מעניין (=לעניין. — נ"ב) הנחץ, כמו ...
 פי-ארד אל-פני אכל שאלה (פראשית לו, לה) ...; הכי
 אחי אתה — פ א מ ת אתה קרובי; הכי קרא שמו יעקב
 — פ א מ ת נקרא שמו כן, והה"א ג"פ לנחץ כמו ה"א
 הנגלה נגליתי וכו' אשר היא לקיים הדבר ולאמתו, וכמוהם
 עוד מן השלשה הכי נכפד (ש"ב כג, יט)².

2. פייטני ארץ-ישראל הרצו להשתמש
 בה' האמיתות לצורך האקרוסטיכון. כך
 עשה ינאי בכמה מפיוטיו³. לדוגמה יובא פאן אחד מהם.
 בקדושתא לסדר החמישי של ס' שמות, ויאמר ה' ... פי

לכתו. גם מפרשים ומדקדקים חדישים מבארים כך את הה"א הזאת. ויש
 המשבשים את הפתובים ומציעים למחוק את הה"א הנגלה, שהיא לדעתם
 דיטוגרפיה, ולנקד הנקל בה"א הידועה, בטחח דגש אחריה, ואין צורך.

2. משוררי ספרד הרצו להשתמש במלת הכי לפני שם ופועל
 במובן "אכן, באמת" לצורך משקל היתדות (אהרן מירסקי. לשוננו יח,
 98). ולפרוזה המאוחרת נכנסה הכי כסופרלאטיב בסוף ימי
 הביניים. ראה מאמרי "הכי = באמת", קובץ א' פרק ט, לשוננו לעם,
 קונטרס שיט-שכ, עמ' מט-נו.

3. על הה"א האמיתות בפיוטי ינאי ובמקרא עיין חנוך ילון, חרוזי ינאי
 ומקראות, סיני נו, קלט-קמב, פסלו חשכ"ה.

ידבר אליכם פרעה, פיוט ו', הוא מפייט (פיוטי ינני, מהדורת
מנחם זולאי, עמ' פג):

כי ידבר

אויל ברוע מעבדיו / דיבר אינלת במעמד עבדיו
פינו ענות אינלתו לעיניו / פן יהיה חכם בעיניו
גסות לבו אם נתהפך / וישאל מכס אות הפכפך
דברי יהפוך דברו המהופך / במטה אשר לנחש נהפך
האם ביקש מופת תנו לו / ואם שאל שאילה תנו לו.

ה"א האם היא של האמיתות, ופירוש הדברים: הלא
אם יבקש פרעה מופת, תנו לו⁴.

3. גם ר' אלעזר הקליר הכניס לפרקים ה'
האמיתות בפיוט. בתפילת טל (מוסף ליום א' של פסח) הוא
מפייט:

---

4. האם כאן היא מלת קישור של תנאי בתוספת ה' האמיתות =
הלא אם יבקש מופת, תתנו לו, ואינה דומה למלת האם הנמצאת
במקרא פעמיים ("האם תמנו לגווע", במדבר יז, כח; "האם אין
עזרתי ביי", איוב ו, יג), ובאה בספרות המאוחרת בראש שאלה ישירה.
ינני משחמש לצורך האקרוסטיכון גם בה"א אין יוצאות מן הכלל אחרות
שב לשון המקרא, כגון: "משה] תבמלאכתו היה מהיר / ובמעלליו זך וזהיר
/ וימנתו צאן להנהיג / חיילי צאן אדם היות מנהיג וכו'" (פיוטי ינני, עמ'
עד). — הפירוש: [משה] אשר היה במלאכתו מהיר. זו הייתה גם דעת
מנחם זולאי ז"ל במכתבו אליי מיום ד' אייר תשי"ד בענין הה"א אין
הנוספות בפיוטי ינני.

טל יעסיס צוף הרים // טעם⁵ במאורך מובחרים
חנוניך חלץ ממסגרים // זמרה ננעים וקול נרים בטל.
טל ושובע מלא אסמינו // הַ כ ע ת תחדש ימינו . . .

היידנהיים בפירושו למחזור מתפלא על ה' התמה הזאת,
"שישנה בכל הספרים וכתבי יד" ומיישב אותה בדוחק. ברם
אין פאן שום קושי. הפירוש הוא: ה ל א כעת תחדש ימינו.

4. הגם פי. בין מלות הקישור למשפט טפל של ויתור
נמצא במקרא גם פי: "גם פי אלך בגיא צלמות לא אירא
רע" (תהלים כג, ד) ועוד. בספרות הרבנית
המאוחרת אנחנו מוצאים גם פי, גם ש . . . , ובתוספת ה'
חטופה הגם פי, הגם ש . . .⁶. שימוש זה פשוט ביותר בסוף
ימי הביניים: "הגם פי יש ויש טעיות לרוב בתוספתא"
(בסוף סדר זרעים של התוספתא, דפוס ויניציאה, רפ"א,

---

5. טעם. לצורך האקרוסטיכון, ציווי פיעל במקום הפעיל, כלומר:
הטעם את ישראל מובחריך בשפע טובתך.

6. אנו מוצאים תיבת הגם (בלי פי) כמלת-קישור של איחוי במקום
גם אצל הפייטן ר' שמואל השלישי מן המאה העשירית (בספר האנגלי של
ד"ר מאיר ולנשטיין "מפיוטים אחדים מגניזת קהיר", מנצ'סטר 1956,
בסוף פיוט זולת, עמ' 28): "הצפון תעור ותתימן // הגם לא תכלא
תימן" (=הצפון יתעורר ויודת, גם הדרום לא יעכב את שיבת ישראל,
פדברי הכתובים "עורי צפון", שיר השירים, ד, טז; "אומר לצפון תני
ולתימן אל תכלאי", ישעיהו מג, ו). ר' שמואל הוסיף ה"א לתיבת גם פדרן
הפייטנים לצורך האקרוסטיכון (הערת המהדיר, עמ' 45), והיא ה' האמיתות
(הערת אהרן מירסקי, קרית ספר לג, עמ' 86, סוף טור א').

מובא בהקדמה לתוספתא זרעים, מהדורת ליברמן): "והגם
 כי השלמים וכן רבים למילוי פרסם לזה לא יהיו רעבים,
 מפל מקום לצעירים ממני יהיו ערבים" (סוף הקדמת "שלטי
 הגבורים" מאת ר' יהושע בועז לבית ברוך, במאה השש
 עשרה, אלפסי מס' ברכות, ש"ס ראם, ווילנא). מהרש"א (ר'
 שמואל אידלש, 1560–1631) משתמש בדרך כלל בצירופים
 גם ש... גם פי בלי ה' האמיתות, אבל נמצא בחדושיו גם
 הצירוף הגם פי, הגם ש...: "הגם פי כבר פתכתי כל
 הדברים כמשמען וכפשטן... מ"מ אמרתי להעלות על הספר
 דבר שנחדש לי בזה" (מהרש"א, סוף גיטין); "באותו היום
 עברו וכו', הגם שזה המעשה וכו' אחר מעשה יריחו ועי
 פתוב בספר יהושע, אין מוקדם ומאוחר" (מהרש"א, סוטה לו
 ע"א). ר' חיים בן עטר (1696–1743), אשר פמעט איננו
 משתמש בפירושו "אור החיים" על התורה במלות הקישור
 אע"פ ש... של לשון חכמים, מרבה לכתוב הגם פי, הגם
 ש...: "שהגם שהשמים הם נושאים אותם"
 (בראשית א, ח), ועוד. גם בספרות הפרוזה החדשה נמצאת
 מלת קישור זו: "והגם שלא היה מאיתני ארץ" (ש"י
 עגנון, והיה העקוב למישור, ריש פרק א), "הגם שהוא גופא
 היה מקור כל הרעות" (שם, סוף פרק ב) ועוד.

מקור הגם פי הוא, כפי שכבר העירותי בפרק השקובץ
 א', עמ' כד, תיבת הגם בפסוק "הגם אל-מראיו יטל" (איוב
 מא, א), ה"א הגם מתפרשת בו ע"י מפרשים רבים, חדשים
 גם ישנים, כה"א של האמיתות: הלא גם אל מראהו של
 הליותן יוטל האדם ארצה לרוב הפחד.

5. האמנם. בפיוט לסדר כ"ב של ספר שמות. "וזה הדבר אשר תעשה", כשהאקרוסטיכון מזקיק את יניי לאות ה' בתחילת טור חמישי. הוא אומר (פיוטי יניי, ע' קיג): "האומנם אומנך לעד לא תרפה" (= הלא באמת את אומנותך לעולם לא תרפה)⁷.

בספרות המחקרית והרבנית שגור תואר-פועל זה בצירוף ה' האמיתות במונח "באמת" מן המאה הארבע עשרה ועד ימינו: "והאמת פי מי שאין לו מאומה מן העיון יצטרך למאמר רחב והקדמות רבות בביאור זה. האמנם לך ולדומה לך, ואם הם מעט, די ברמו והערה בגלוי זה" (מעשה אפד, משנת 1391⁸, ע' 181); "האמנם לפי הנראה ממה שכתב [הראב"ע] בפרשת שמות... קרא לזה הסוג מהמספר מספר שוה" (מעשה אפד, שם); "ר' יוסי הגלילי אומר, מניין אתה אומר וכו', האמנם ראו החכמים במכילתא, שהיו המאמרים האלה ערבים פדרשת עניין מצרים" (ר' יצחק אברבנאל, זבח פסח, שחיבר בשנת 1496, דפוס ראשון קרימונה שי"ז, ע"פ "הגדה שלמה" מאת הרב מ"מ פשר, ע' 18); "האמנם במה שהשתדל הרב הנחמני לתקן ולהסכים (=להתאים) כל מנייני החודשים בדרך א' ליצירת עולם היטיב לראות באמת" (אברבנאל, ריש פרשת נח, שאלה ט); "האמנם עם השתכלות אין האמת אחס"

---

7. אומן בפיוט וכירושלמי = "אומנות, מנהג והרגל" — "מטבע שגור בלשון א"י". כך זולאי, "עיוני לשון בפיוטי יניי", ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ספר שישי, ע' קסט.
8. מהדורת י"ט פרידלנדר ויעקב הפהן, ווינא תרכ"ה.

(אברבנאל, שמות ו, ג): "האמנם ע"פ המסורת נכון להיות: גם המה" (ר' ידידיה שלמה נורצי, 1560-1626, מנחת שי, יהושע א, טו); "בכוח מדרש פזה היקל ר' עקיבא בגירושי אישה יותר מפל אשר היו לפניו... האמנם פי סיבה גדולה הניעתהו ליסד פכה, מחשבו שהיתר רחב פזה נחוץ לזמנו" (א"ה וויס, 1815-1905, דור דור ודרשיו, פרך שני, 103) ועוד; "האמנם אשר ראינו בספר העתים שלפנינו, שבסוף הלכות תחומין כתב וכו'" (מבוא לספר העתים לר"י אלברצלוני, מאת ר' יעקב שור מקוטב, ע' XV, הוצאת מקיצי נרדמים, 1903) והרבה פיוצא בהם.

בספרות החדשה, בשירה ובפרוזה משמשת האמנם לשאלה בלבד, כמו במקרא. פיצד קרה הדבר, שספרי מחקר והספרות הרבנית משתמשים בתואר-פועל זה בצירוף ה' האמיתות לחיוב? התשובה לשאלתנו ניתנת לנו ע"י עיון בפירושי רלב"ג (ר' לוי בן גרשם, 1288-1344) ור' יצחק אברבנאל במ"א ח, כז. מתוך גישה פילוסופית-דתית מבארים הם, פל אחד כדרכו, את הפסוק "פי האמנם ישב אלהים על הארץ" לא פשאלה, פי אם פה יגד חיובי: שלמה המלך אומר בתפילתו "פי האמנם ישב א' על הארץ", פלומר: אכן ישב א', באמת השכינה וההשגחה האלהית קיימת על העולם השפל. מפאן חדרה המלה פמוכן חיובי אל פתיכתם הם ואל ספרי שאר המחברים¹⁰.

---

9. דברי אברבנאל אשר הכאתי ברשימתי "שידוד המערכה", לעיל, עמ' כז.

10. מלה זו, האמנם, פמוכן חיובי, המצויה פמשך שש מבוא שנה

יח. עכברוש

בראשית שנות השלושים התחילה להתפשט בקהל דוברי עברית בארץ המלה עכברוש לסוג של יונקים מכרסמים ממשפחת העכברים, הנקרא היום פנינו חולדה. מקודם קראו תושבי הארץ וכן מילונים שימושיים לחולדה עכבר סתם, עכבר גדול¹ או עכבר גס, אף הציעו עכברן. השימוש החדש דחה מהר את כל השמות האלה, נתקבל בעיתונות וגם הוכנס בספרי לימוד.

מה מקור השם עכברוש? הוא אינו נמצא בספרות הישנה, ואינו חידוש מחידושי תקופתנו, אלא מן הלשון היודית (יידיש) בא. ברם ביודית אינו פינוי לחולדה. זו שמה ביודית "שטשור" או "ראץ".

בפירוש ובאטימולוגיה של עכברוש עסקו כמה מחוקרי יידיש², שלא מתוך הספרות הפירו את המלה, אלא ממסורת שבע"פ, שעברה מדור לדור בתוך ניבים עממיים, והפתיב

במספר רב ביותר בספרות הרבנית והמחקרית, לא שמו אליה לב מילונינו העבריים ולא הכניסוה. במילון העברי-אנגלי של ראובן אבינועם-גרזסמן בעריכת מ"צ סגל, הוצ' "דביר", הובאה המלה בחרגום indeed, ולא צויין סוג הספרות, אשר האמנם במובן זה מצויה בה.

1. מנדלי מוכר ספרים קרא לה עכבר הפית הגדול (בחרגום ספר חולדות הטבע, חוברת ראשונה, תרכ"ב, בעלי חיים יונקים, ע' 295).

2. ה' אבראמאויטש, בכתבי-העת יידישע שפראך, ניויורק, כרך X

(1950), מס' 1, עמ' 31; יצחק ריבקינד, שם, כרך XIII (1953), מס' 2-3,

עמ' 87 ואילך; יהודה עלועט (הרב יהודה ליב ולוטניק-אבידע), שם, כרך

XVII (1957), מס' 2, עמ' 52 ואילך.

שלה לא נודע. אף בימינו שמענו בידיש נויפת אמהות
בילדיהן המשתוללים ומטרידים: "קצח שקט, ילדים,
"שקצים", "גזלנים", "עכברושים!"³

אברהם טנדלאו מביא בספרו על ניבים ביודית של
גרמניה⁴ את הפיטוי: Aan Ganneu haast den andern
Achbrosch (איין גנב היסט דען אנדערן Ach-brosch =
גנב אחד קורא לחברו Ach-brosch). הוא אומר, שמוכן
המלה הוא גנב, רמאי, וסבור, שייתכן לפרשו
אך - בראש, פלומר אדם הנדחק להיות תמיד
בראש, כדי לחטוף ולגנוב (עפ"י הפיטוי התלמודי "הדיוט
קופץ בראש", מגילה יב ע"ב); אך גם אפשר, לפי דעתו,
שהמלה משופשת מן עכבר רשע, כמו שנמצא בירושלמי
ב"מ, פרק ג', הלכה ה': אילין עכברייא רשיעייא, כד חמיין
פירי סגין, קרויין לחביריהון ואכלין עמהון (אלו העכברים
רשעים הם, כשהם רואים פרות רבים, קוראים לחבריהם
ואוכלין עמהם).

מילונים לידיש רושמים את המלה בכתיבים שונים:
אֶכְבֶּרְאָשׁ או אֶכְבֶּרְאָשׁ (לפי הפירוש "אך בראש"), עכברוש
(לפי "עכבר רשע"). במילונים העבריים מצוי הפתיב עכברוש,
עכברוש.

3. ח"נ ביאליק הכניס מלה יודית זו בסיפורו "מאחורי הגדר", ריש
פרק ו', בסמיכות כמלה זרה: נוח נסחב בכל יום ל"חדר", מפני שברצון
אינו הולך... מ"חדר" אחד ברח, מן השני שוב ברח — מה לעשות
ל"עכברוש" שכמוהו? (מובא במילון א' אבן שושן).

4. Abraham Tendlau. *Sprichwörter und Redensarten etc.*

Frankfurt am Main. 1860

את הפירוש הנכון שיער הפלשן אלפסנדר האַרקאָווי במילונו היידי-אנגלי-עברי. סבור הוא, שאין המלה אלא תרגום של Mausekopf הגרמני, ומתרגם "בן-בליעל", רמאי", לפי שימוש המלה עכברוש בפי העם בזמנו, ואינו מתרגם גם "גנב", משום שעדויות ישנות לשימוש המלה מן הספרות העברית או היודית לא היו לפניו, אף את השתלשלות מובן המלה הגרמנית לא הפיר.

המילון הגרמני של Grimm (פרך VI, עמ' 1824) מביא פירושים אלו של המלה: (א) גנב ממש; (ב) בדרך השאלה — חירוף במובן נזיל⁵; ובדרך שחוק — בן-אדם ערמומי, האוהב לחטוף משהו בחשאי; (ג) בריפוף המובן — בלי שום קשר לעניין גנבה. מתוך הספרות הגרמנית מביא מילון גרים שתי מובאות קדומות מן שנות 1602, 1617 ומובאה אחת מאוחרת, משנת 1691 (מכאן, שכבר במאה השש עשרה הייתה המלה הגרמנית בשימוש העם). ללשון היודית נכנסה המלה במאוחר⁶ בתרגום עברי עממי, בסדר

---

5. כשהוטלה על יהודי גליציה, לפי פקודת הקיסר יוסף השני. בשנת 1787 חובת קבלת שמות משפחה גרמניים, נתנו פקידים רשעים, שלא קיבלו שוחד, שמות גנאי למשפחות רבות (ראה Gerhard Kessler *Die Familienamen der Juden in Deutschland*, S. 77-79, Leipzig 1935). — בין שמות אלו גם השם Mausekopf. — בדרות האחרונים

נעלם Mausekopf הגרמני מן השימוש, וכבר לא הפירו טנדלאו.
6. יהודה עלזעט סבור במאמרו הנ"ל, שתחילה נוצרה המלה היודית-עברית עכברוש, ולאחר זמן תרגמוה הגרמנים והכניסוה לשימוש בלשונם. לא ידע את תולדות המלה הגרמנית.

המלים לפי התחביר הגרמני, עכבר ראש (על דרך הצירופים היודיים ישיבה-בחור, דרדקי-מלמד, דקדוק-ספר, אסתר-תענית, שושן-פורים ועוד).

אליעזר בן-יהודה זיכה אותנו בציטטה עברית מראשית המאה השמונה עשרה וכפירוש הנכון של המלה. בערך עכבור (פרך ט, עמ' 4465) הוא פותב: עכבור ראש — גנב, רמאי: מלך ממלכי אדמה גזר שלא יהא יומא דשוקא פי אם פעם או שתים בשנה וכו' ויצו... שלא יבואו שמה פי אם הפרתמים... ואנשי אמת שונא בצע, ומהחמסנים והחוטפים ועכבורי ראש בל ימצא (ספר "אורי וישעי" מאת ר' אברהם בר' אליעזר הפהן, ניין ונכד לר' יששכר בער כ"ץ בעל "מתנות פהונה" על מדרש רבה, ברלין, תע"ד-1714).

יצחק ריבקינד (במאמרו הנ"ל ב"יידישע שפראך") גילה את המלה בקובץ מכתבים, שנתחברו בתחילת המאה השמונה עשרה בלשון מעורבת עברית ויודית כדי להתלמד מהם (אגרת שלמה לר' זלמן בר' יהודה ליב, וואנזיבעק, תצ"ב-1732): "... אונט וויילן (=ושוהים) סביב לאושפיו שלו. מבית ומחוץ הרבה עכבר ראשים" (מכתב כ"ט); "[מלעזים עליי] דאָש (=אשר) מנעוּרִי ועד עתה עם גנבים ועם עכבר ראשים צו הלטיט (=אני מתחבר)" (מכתב נ"ג).

באותה תקופה עוד ידעו גם מלומדים לא-יהודים את מקור המלה. משפטן ובלשן גרמני מביא בספרו על רמאים

גרמניים⁷ מתוך דו"ח פלילי משנת 1734/5, המכיל בסופו מילון לשון הגנבים: *Achperosch compositum, ex Achper, eine Maus, et rosch, der Kopff* "ein Mause-Kopff, metaphorice aber bedeutet dieses Wort einen Ertz-Dieb = עכפראש, צירוף, מן עכפר-ראש... בהשאלה מובן המלה גנב שפגנבים.

ראינו, שהשם עכפרוש, שנכנס לדיבור העברי בשנות השלושים ולמילונים עבריים, מיידיש נלקח, ומתוך איהבנת פירושו הנכון.

ט. סימני הקיצור וגו', וכו'¹

משתי פחינות אפשר לדון על קיצורים אלו: מבחינה היסטורית ומפחינת שימוש במאות האחרונות ובימינו.

א. מבחינה היסטורית. נראה, שתחילה היו מעתיקי ספרות חז"ל ממעטים בקיצורי מובאות, ועל יד על יד קיצרו אותן והנהיגו את סימן הקיצור וג (וגו', וגומ', וגומר). רוב רופן של המובאות המקוצרות האלו היו מן

Avé-Lallemant, Fr. Chr. B. *Das deutsche Gaunerthum*, .7

.III, S. 125, die coburger Designation, Leipzig, 1862

1. ראה לשוננו לעם, קונטרס קפ"ו, 115-120: קונט' קפ"ח-קפ"ט.

191-192; קצ"ד, 64.

המקרא, וכשנזדמן לקצר את לשון חז"ל, השתמשו באותו סימן, כמו שנמצא בכמה כתב-יד (והובאו דוגמאות מתוכם ב"לשוננו לעם" קפ"ח-קפ"ט). על דוגמאות אלו מן הראוי להוסיף דוגמה מפ"י עתיק ביותר, מן הספרא על פי כתב-יד רומי מנוקד ניקוד בבלי². שם נמצא פעמוד [סד], שורה 7 "לשם מי שעשה וג'" (נדבה פרק יט, א, לויקרא ג, ט) במקום "לשם מי שעשה את העולם", כמו שנשנה בע' [ס] למטה (נדבה פרשה יד, א, לויקרא ג, ג)³. פמה וגו' בקיצורי לשון חז"ל ישנם בדרשות הפפולות שבמכילתא מהדורת האראוויטץ ורפין⁴ בחילופי הגירסאות של המהדירים מתוך פ"י א (אוקספורד) או מתוך פ"י כ (מינכן) או מתוך שניהם ביחד, בעמודים 37 (לשמות יב, כב), 271 (כא, כ), 275 (כא, כב), 278 (כא, כו) ועוד. במאוחר, כמדומה, הונהג גם סימן הקיצור וכו' (וכולי, כו'), והשתמשו בו לראשונה גם לדברי חז"ל וגם למקראות. כך מוצאים אנו במשנה תורה להרמב"ם, הוצאת מוסד הרב קוק⁵, שימושי וגו', וכו' למקראות בערבוביה: בהלכות תשובה ז, ג —

2. תורת פהנים עפ"י פ"י רומי מנוקד, מהדורת פינקלשטיין, ניו יורק תשי"ז. לפי דברי המהדיר במבוא, ע' א', פה"י הוא מן המאה החשיעית או העשירית.

3. וג' למקראות יש בפ"י זה הרבה: בעמוד סד, סה, קצו, שיא ועוד.

4. מכילתא דרפי ישמעאל מאת ח"ש האראוויטץ וי"א רבין.

פראנקפורט ענ"מ, תרצ"א.

5. משנה תורה הוא היד החזקה לר' משה בן מימון ז"ל, מהדורה

חדשה מצולמת מדפוס רומי ר"מ (1480) עם מבוא מאת הרב י"ל הפהן מימון, ירושלים תשט"ו.

וגו'; ז, ה — גו'; ז, ז — וכול' פעמיים, וכיוצא בהן הרבה. במכילתא לשמות שבחמישה חומשי תורה עם פירוש התורה והמצוה לר' מאיר ליבוש מלפיי"ס⁶ יש הרבה וכו' בקיצורי מקראות, בודאי לפי דפוס ישן עפ"י מקור (Vorlage) שבכ"י.

ב. מבחינת השימוש בדורות האחרונים וזמננו. כבר בדפוס ראשון של תלמוד בבלי משנת ר"פ-רפ"ג, ויניציאה⁷, מוצאים אנו את ההבחנה: וגו' — לקיצורי מקראות, וכו' — לקיצורי דברי חז"ל בעקיבות. ר' אליהו בחור מפרש את סימני הקיצורים האלה ב"תשפי" (דפוס ראשון, 1541-1542). בערך גמר הוא פותב: "נוהגין רז"ל בדבריהם" פשמביאין פסוק ואינם משלימין אותו, כדי לקצר שלוש או ארבע תיבות פותבין וגומר, והוא פעל יוצא, רוצה לומר, הפסוק משלים דברו, וכאשר מביאין מאמר מדבריהם ואינם משלימין אותו פותבין וכולי". גם במילון הרומי לתלמוד ולספרות רבנית מאת בוקסטורף (דפוס ראשון 1639)⁹ מובאת הבחנה זו, ואף מילון לוי לתלמודים ומדרשים ומילון יאסטרוב אומרים, כי וגומר הוא סימן לקיצור

---

6. בדפוס והוצאת ראם ווילנא, 1927.

7. לפי תלמוד בבלי. נדפס עפ"י ההוצאה הראשונה של דניאל בומברג עם חילופי גרסאות, מהדורת אליעזר גולדשמידט, 1897-1935.

8. בערך עולי הוא פותב: נוהגים המפרשים פשמביאין מאמר מדברי רז"ל ולא ישלימו אותו פותבין וכולי... כמו שנוהגין לכתוב וגומר על פסוק שלא ישלימו איתו.

9. J. Buxtorf. Lexicon Chaldaicum et Rabbinicum.

מקראות. דבר זה מפורסם בין לומדי גמרא, וכן פותב הרב חיים הירשנזון בערך פסוק, פסוקים בחלק שמיני של "אוצר ישראל"¹⁰, ע' 273, ב: "הפסוק שמובא בספרות שלא במלואו נזהגין לכתוב אחריו וגומר או בקיצור וגו', כדי להבדילו ממאמר אחר המובא בקיצור שפזתבין אחריו... וכו'"¹¹. מן הראוי לשמור גם היום על ההבחנה בין וגומר לבין וכולי, פשם שענייני לשון רבים אין אנו מחזירים ליושנם.

פירוש הסימן וגומר. — ראינו, שר' אליהו בחור פירש וגומר כבינוני פועל. בוקסטורף. המביא את פירושו זה, אומר, שיש קוראים וגומר בפתח, ולפי דעתו אפשר שהמלה היא שם-עצם סגולי, וגומר. ייתכן שקריאת האשפנוזים, המטעימה בדרך פלל מלעיל והמבליעה את התנועה האחרונה שלאחר ההטעמה והוגה אותה בתנועת מלמול, הטעתה את בוקסטורף, ושמה גם הביטוי הלאטיני et cetera (etc.) השפיע. ברם אין להטיל ספק בכך, שהמלה היא בינוני פועל. ושמה אינה פועל יוצא "וגומר הקורא את הפסוק", אלא פועל עומד: וגומר = ונגמר

10. אוצר ישראל, אנציקלופדיה... בעשרה פרכים, העורך י"ד

אייזנשטיין, 1910-1913.

11. במדרש במדבר רבא פר' יב, ד (נשא ז, א) מוצאים אנו

בדפוסים את שני הקיצורים ביחד: "א"ר אבא בר פהנא: פתיב ונועדתי לך שם וגו' וכו'". ומפרש הר"ו: "מה שפתיב וגו' קאי (=מוסב) על סוף הפסוק, ומה שפתיב וכו' פי' על סוף המאמר לקמן, קרוב לסוף הסימן".

ה פ ס ו ק . גמר כפועל עומד¹² נמצא במקרא: פי גמר חסיד,
פי פסו אמונים מפני אדם (תהלים יב, ב); בלשון חכמים:
שערו וציפורניו שלא גמרו (יבמות פ ע"ב) ועוד; בפיוט:
חוקו וגילו פי שוד גמר (אחות קטנה, ערבית לר"ה); והרפה
פרש"י: מי לא אכלינן, הלפך לא גמרה סעודתם (ברכות מז
ע"א) ועוד¹³.

---

12. ראה מיוני המקרא, מילון בן-יהודה והיכל רש"י א. ע"ר.
13. מפיך שהרבה מרצים חזברי עברית משבשים וקוראים וכולו
וכולו מלעיל ובשתי תנועות ו או וכולי וכולי מלעיל ובתנועת מלמול
בלמ"ד, אעיר שהמלה ארמית היא וְקָלִי, או וְקָלִיָּהּ בכינוי נסתר
(= וְקָלוּ), בלמ"ד דגישה, והטעמה מלרע.

תוכן הפרקים שבקובץ זה:

ג	יא.	בעלי חיים, בעל חי
ו	יב.	לאחר מְאָן, לאחר מְאָן; יָתֵר (יותר) מְאָן, יתֵר מְאָן
יב	יג.	"פל ישראל ערבים זה בזה" (זה לזה)
כב	יד.	תְּמַרָה, לְהַמְרוֹת = התערב עם פלוני בדבר
כה	טו.	שִׂדּוּד המערכה
כח	טז.	מה גם
לא	יז.	ה' האמיתות
לח	יח.	עֲכַבְרוּשׁ
מב	יט.	סימני הקיצור וגו', וכו'